

Драгомир Јовић

МИГРАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈ ЛИВАЊСКИХ СРБА У ВРЕМЕ ТУРСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ

„Народ зрео за сеобу је зрео за еволуцију“, Јован Цвијић

Велика сеоба народа доводи Србе на Балкан. Константин Порфирогенет пише да се они досељавају почетком 7. века, у време цара Ираклија. На запад Срби долазе до границе која је ишла реком Цетином, преко Ливна (Хливна), према северу, планинским странама где наставља реком Уном и реком Савом. Западно од те границе насељавају се Хрвати.

У време процвата Српске државе, за време краља Милутина и цара Душана, ливањски крај у сколопу Српске државе доживљава свој успон. То је период кад Срби насељавају поље и шире се на подручја Книнске крајине. На Велебиту, краљ Милутин гради манастир Крупу (1317), а сестра цара Душана, Јелена, нешто касније манастир Крку (1350).

Дубровачки монах Мавро Орбини у свом делу *Царство Словена* наводи да се цар Душан приликом боравка у Ливну сусрео са Мрњавом, дедом краљевића Марка, оцем Угљеше и Вукашина који тада ступају у службу српског владара и постају једни од главних личности у Душановом царству, а касније и у српској историји. Мрњава је тада био скромни заповедник Благаја, задужен за безбедан пролазак путника и трговачких караван који се крећу из приморја ка унутрашњости.

Падом ових крајева под турску власт, у другој половини 15. века (између 1466 и 1482. године) долази до расељавања становништва. Сам град Ливно се скоро гаси као насеље. Спао је на пар кућа. Чести походи војске, сурова клима, збегови ка приморју, епидемије куге и колере, неродне године довеле су до нестанка становништва на целом региону. Путописци тога доба примећују да је у Крајини од 80 кућа остало 8. Да би направили какву такву базу за снабдевање, Турци доводе из Старе Србије сточаре, које је због њиховог полуномадског начина привређивања најлакше покренути на сеобу. Сеоба и Србима одговара јер се одсељавањем у сиромашне и пуне крајеве Турске царевине спасавају од „данка у крви“.

Српски сточари са својим породицама и стадима крећу се утабаним стазама са Косова поља преко Рашке, Сарајевског поља, Игмана, Травника, Влашића, преко Купрешког и Гламочког поља према Ливну, а после често настављајући Ливањским пољем према Лици и Далмацији (истим оним стазама којима 400 година касније из Србије у Крајину стижу пролетери). Значајнија досељавања Турци врше у периоду од 1520 до 1550 године, када формирају прва насеља. То су влашка села крашког типа, поређана по ивици поља, на самим обронцима планина, са ораницама испред и пашњацима изнад обитавалишта. Већа је насељеност југо-западног дела поља, уз планину Динару, делом због плодније земље, а много више због безбедности. У случају било какве опасности становници се склањају

дубље у планину, где обично имају катунске колибе. Како је граница између Турске и Млетачке Републике на Динари, врло брзо се може прећи на територију друге државе. Млетачке власти, док су у рату, радо дочекују ове избеглице, које узимају да као плаћеници гину за њих. У време ратова Ускочког, Кандиског, Морејског, Рата свете лиге ове избегличке-ускочке јединице су биле главни носиоци рата на терену. Однос према њима се мењао кад ратови прођу. Млеци и Аустријанци се тада труде да ове војнике или протерају или претворе у кметове.

Српски ускоци насељени у Жумберку десет година су са породицама живели у импровизованим земуницама, на ивици глади, под сталним притиском унијаћења, да би по добијању земље ушли у сукобе са којекаквим велепоседницима и католичком црквом чија је то наводно земља. Из тих разлога често се Срби враћају у Турску, где нема бар ове дволичне политике.

Путеви кретања српског становништва ливањског краја по Динари која је тада била граница са Млатачком Републиком, поклапају се са путевима ускока и хајдука. Српски сточари су ти одакле се регрутују нови ускоци и хајдуци. Српски сточари су им пружали материјалну, духовну и обавештајну подршку. Ове везе трају док је турске власти, по старој народној “чије су овце тога је и планина“. Када се турска војска смири и престане да се креће пољским путевима, тада се око путева поновно враћају стари становници. Прво се настањују ускоци и хајдуци, који су кадри стићи и утећи. После стижу ратари.

Значајан моменат у историји ливањског краја има формирање Клиског санцака, у којем Ливно постаје главна турска војна база за ратне походе према Приморју. После пада Клиса ,Ливно постаје центар санцака. Град се утврђује, граде се куле, мост, објекти за смештај војске, складишта за житарице, барутане. Градоском тврђавом управљају наследни капетани из локалне беговске породице Атлагић (после 1711 године из беговске породице Фирдус). Стање на терену најбоље описује стара песма

„Тешко Клису што је на камену,

И камену што је Клис на њему.“

Из Ливна крећу све турске војске које ратују са владарима приморја у наредна два века. Турска војска ту преузима следовања за рат, ту последњи пут спава на сигурном, све ово створиће од Ливна један значајан центар, какво оно никад пре и никад касније неће бити.

Путописац Евлија Челебија у време Кандијског рата борави у Ливну описује га као велику варош са 13 џамија, 13 млинова-воденица и 9 махала 1100 кућа, 3 житнице, сталну стражу на капији и војни оркестар који свира сваке вечери. У једној ливањској махали станују хришћани. Тврђава у граду броји 2000 коњаника, 600 граничара, има алајбега и церибашу и један јањичарски одред. Сва та војска штити трговачки пут из приморја ка унутрашњости. Преко 60% босанске трговине је било са приморјем. У Ливну је велика

пијаца робљем и пленом који се опљачка у походима војске. Робље које нико није откупио слао се у Стамбол султану да весла на галијама. Како су многи са галија побегли и вратили се опет међу ускоке (Ропство Јанковић Стојана), сада заробљеницима, каже Челебија, одсецају главе, соли и само главе шаљу у Стамол.

Под командом ливањског капетана је Пролошка кула у којој је 50 војника са три топа. Капија на кули је стално затворена због страха од ускока, воду пију из цистерне. Храну им једном месечно доносе из Ливна. Топови на кули служе да се испале у случају напада, али више да се упозори Ливно да се коњаници могу спремити за одбрану.

Челебија учествује у походу на Далмацији 1611. године. На поход креће војска од 11.000 стрелаца, прелазе Динару на превоју Вагањ преко којег води слабо одржаван пут. Све време похода Турци пале шуму и траву око пута бојећи се заседе ускока. Походи се обавља у пролеће, план је попалити и уништити све куда се прође и не дозволити непријатељу да ишта засеје. Пале се куће и чупају виногради, све до Задра. Води се робље и ратни плен који се потом продаје на пијаци у Ливну.

Евлија описује и леп дочек који им је по повратку из ове војне приредио бег Фирдус у селу Чилек (највероватније Челебић) који је био у поседу ове породице и где су Фирдуси имали кулу. Гости се кајмаком, сиром и јагњетином. Интересантно је да сви описи Челебијевог боравка у Ливну одишу дозом сталне несигурности и опасности од ускочких напада. Чизме изува и почиње се понашати опуштеније тек на Купрешком пољу.

Сва земља у Османском царству припада султану. Кметови никад нису знали колико ће остати на земљи коју обрађују. Кад их селе све непокретне ствари остају. За становање граде се брвнаре које се могу преселити. Сточари су још подложнији сеобама. Клима ливањског поља их тера на сталне миграције. Пролећем би поље било поплављено, па се селило на планину, где се остајало до јесени када се силазило у поље. Ако се током лета није обезбедила довољна количина хране за зиму, онда се селило преко Динаре у топлију Далмацију, где нема снега, па је стока могла да преживи до пролећа на испаши. Ако се није успело узорати и посејати до Ђурђевдана, онда се сели јер сетва после овог рока у Ливањском пољу не доноси род.

Сточарима Турци обрачунавају порез по кући. Овај начин обрачуна пореза је један од разлога формирања великих породичних задруга, у којима живи у заједници више потомака који воде порекло од истог претка. Задруге су биле економски основ тадашњег српског друштва. Давале су већу шансу за преживљавање од појединачних породица. Бринуле су солидарно за старе, децу удовице, давале су сигурност у ова времена каква инокосна породица није могла. Задруге играју значајну улогу код миграција. Кретање сточарских породица није безглави збег. Зна се ко куда и са чим иде, ко остаје, ко је тамо куда се иде. Све сеобе српског становништва на овом подручју биле су тако организоване. Кад породична задруга увиди да треба тражити нове пашлаке и њиве, онда један број

породица са делом стоке креће на ново подручје где најчешће већ живи неки блиски рођак. На старом пребивалишту остаје део продице, па се касније или прикључује исељеном делу или се овај осамостаљује и постаје сигурна база за неке следеће миграције. Ретке су сталне миграције без овакве логистике. Чланови задруге су сами бирали свог *старешину*, једног од чланова задруге који се одликује моралним и интелектуалним способностима (насупротив племену где се узима најјачи и најхрабрији). Поделу рада врши старешина задруге у договору са осталим члановима. Онима који су имали дара за трговину старешина може одобрити да се само тиме бави. Овако су формиране прве српске трговачке породице у Ливну. Српски трговци лакше улазе у послове кад знају да им је породица под окриљем задруге сигурна.

Трговачки путеви из приморја иду преко Вагња у правцу Травника, Сарајева, Панонске низије. Ливњаци тргују воловима, овцама, козама, вуном, дрветом, а из приморја се враћа ракија, вино, уље и со. Каравански пут од Ливна до Сарајева траје шест дана.

Верски притисак на православне Србе био је појачан, посебно у избеглиштву. Избеглица је сматран нижим од кмета, а да би се добило било какво људско право и слобода требало је прећи на ислам. Ако се жељела или молила било каква помоћ или услуга у Млетачком и Аустријском подручју онда се морало унијатити. Током турске власти у Задру функционише семениште за унијаћење, специјализована верска установа за прекрштавање православних. Срби нису мењали нацију, ако претходно нису променили веру.

Почетком 19 века долази до значајних историјских промена у Османском царству, које са празном благајном трпи терор: јањичара, локалних наследних капетана и екстремних верских покрета. Са историјске позорнице нестаје Млетачка република. На дотадашњу ускочку зону долази Наполеонова војска. У Београдском пашалуку српски устанак под Карађорђем. Приликом покушаја гашења буне у Београдском пашалуку, на Мишару, гине велики број босанских великаша. Код Лознице гине последњи потомак Атлагића, бивших ливањских капетана. Султан Селим 3 покушава да реформише управу и осигура какву такву имовинску и верску сигурност. Његове мере изазивају револт и побуне. Босна је у сталном превирању. Буне се и хришћани и мухамеданци. Омер паша Латас ће у две војне успети да војно умири регион, али за кратко време, јер више нико није задовољан својим статусом. Сви су за промене. Велике силе, пре свега Аустрија и Русија, али и Енглеска и Француска имају аспирације према овим просторима. Сукоби њихових интереса се преносе на терен. Нико ником не верује, Босна је пуна шпијуна и ухода, а од тога нису поштеђени ни фрањевци. Ударени су темељи Велике источне кризе.

У Ливну 1820.године почиње са радом прва српска школа у Босни. Дозвољава се градња цркве у граду. Како православни немају земљу на којој ће градити, бег Мехмед Гагић уступа земљу, за градњу српске православне цркве. Богати српски трговци финансирају њену градњу. Бојећи се да није вера тврда у Турчина, да би Турци могли поништити дату дозволу, црква је завршена у рекордном року, још исте 1859.године. Какав је то подухват

можемо сагледати из податка да је католичка црква услед недостатка новца грађена десет година. Црква је дарована поклонима из Јерусалима, Русије, Цариграда што довољно говори о путевима тадашњих српских трговаца и њиховој финансијској моћи.

Лоше неродне године, суша, нерешена аграрна питања, буђење националне свести код Срба, покушаји присилног читлучења, терор закупаца пореза (наплаћује се тридесет и шест разних намета), дефицит турске благајне и интереси великих сила доводе до Велике босанске буне 1875 године. Буна ће избити у Невесињу и проширити се целим пашалуком. Устаници у почетним акцијама терају турске посаде у утврђене градове, немају снаге и оружја за веће операције.

Устаници или усташе из Ливна и околине углавном користећи ускочка искуства своје логоре праве око Аустријске границе. У Тишковцу и Црним Потоцима су главне базе. У лето 1876 предвођени Голубом Бабићем освајају Грахово, након ове победе из Кнежевине Србије стиже Милета Деспотовић да испред Србије руководи Устаничком војском.

У циљу подизања верског фанатизма по Босни хоће и дервиши носе Покров пророка Мухамеда, над којим врше новачење војске по градовима за свети рат. Покров је у Ливно донесен 1876. Куриозитет је да се тада пријавио најмлађи ратник, дечак од дванест година. Под окриљем верског фанатизма чине се масовни злочини над хришћанским цивилима. Побито је око 6000 цивила, а око 250 000 хиљада људи затражило избеглички статус у суседним земљама. Нејединство устаника, прихватање фронтоске борбе, лоша дипломатска и војна позиција довела је до слома устанка који се завршава Берлинским миром, који се постиже на Берлинском конгресу. Аустро-Угарска добија право да изврши окупацију и цивилизацију Босне и Херцеговине. Њена војска улази у БиХ и Пазарски санџак прикључујући је царству као заједнички посед Аустрије и Угарске.

Угарски генерал Иштван Чикош, по запоседању града Ливна, у Тодоровићевој магази, организује скуп виђенијих Ливњака у циљу договора о организовању цивилне власти. Позвао је три Србина, четри католика и седам муслимана. За градоначелника по договору именује Србина, трговца Лазара Кујунџића. Како он ненадано умире, већ наредне године на месту градоначелника га замењује опет Србин, Коста Кујунџић. Он на тој функцији остаје до увођења цивилне власти у БиХ и доласка Бељамина Калаја, који именује католика, трговца Иву Тадића за градоначелника. Калај, некрунисани владар у БиХ покушао је стварање Бошњачке нације и босанског језика. Забрањена је употреба националних имена. Ћирилица се тад назива босанчицом. Измишља се некаква црква босанска, стећке вежу за богумиле. Ове идеје су прихватили само муслиманске аге и бегови, док су Срби и католици били против. Жалосно је да су ове болесне идеје Калајеве и данас актуелне.

Ово је период када се на место градоначелника Ливна изменују аге и бегови Чизмићи и Фирдуси. После смрти Калаја долази до промене колонијалне власти која све више ослања

на досељене католике, куфераше. Власт у Ливну преузима породица Каић. Нови министар Стеван Буријан осећа узаврелу атмосферу. Избегло хришћанско становништво се по окупацији враћа на своја огњишта. Према попису становништва Ливно са околином од Шуице до Тишковца и Грахова има 25057 становника, 3835 мухамеданаца (15,2%), 10212 православних (41%) и 11010 католика (43,8%). По пољу пасе 108 хиљада оваца и 26,5 хиљада коза. Становништво се бави пољопривредом. Једна трећина сељаштва је слободно на својој земљи, једна трећина је полуслободна и има своју земљу, али и обавезе према агама и беговима. Једна трећина је на беговској земљи.

Попис 1910 године, тридесет година касније, даје другу верску слику становништва. Ливно броји 40629 становника 3305 мухамеданаца (8,1%), 15817 православних (38,9%) и 21507 католика (52,9%). Природни прираштај код српског становништва је био велик. Село Врбица, чисто српско село у Доњем ливањском пољу, на попису 1879 има 160 становника који живе у 23 куће. По попису 1910 број становника је порастао на 297 у 31 кући.

Окупациона власт сматра Србе за непоуздан елемент. Да би парирала оволиком прираштају власт досељава католике из целог царства, пошто само њих сматра подобним. Према грубој рачуници за време АУ власти досељено је 200.000 Хрвата и око 40.000 осталих католика, Словенаца, Немаца, Мађара, Словака и Украјинаца, грко-католика, тз „кофераша“. Власт их колективно насељава у етнички чисте српске територије око Бања Луке и Прњавора, да би одсекла Крајину од Семберије, а уз обалу Дрине да би одсекла Србе од Србије. Све време се врши насилно унијаћење и полициска присмотра српских родољуба. Исусовац Јосип Штадлер, надбискуп Сарајевски, биран по вољи Беча, био је идејни подстрекач Странке права и касније усташтва. Према неким изворима сваки трећи становник БиХ сарађује као доушник са полицијом. То изискује велики број чиновника. Слична је ситуација и у другим државним институцијама. Оно што је до окупације радило 120 турских чиновника сада ради скоро 10.000 АУ чиновника. Тршкови окупационе власти у БиХ од око 2мил. становника били су већи од трошкова које је имала Енглеска у својој прекоморској колонији Индији од 300 мил људи. Како у домаће становништво није имала поверња АУ, власт доводи странце да воде земљу. Ради се о гомили полуписмених лица, која не познају језик, ни обичаје и служи се неким искривљеним верзијама словенских језика. Слепо се држећи параграфа и прописа долазили су у апсурдне ситуације. Дело „Јазавац пред судом“, Петра Кочића је добар пример за то.

Поред гломазне клерикално католичке управе, великих трошкова државног апарата АУ управа је утицала на покртање економије следећим мерама: сређивањем катастра и грунтовнице, формирањем судова, осигуравањем права својине као основног предуслова сваког привредног напретка, организовањем среске жандармерије, царине, финасијске страже, школе и болнице, јавним радовима на мелиоризацији поља, градњом поште и

телеграфа, отварањем БиХ за уплив свежег капитала и нових идеја и уводи га на велико немачко тржиште.

Иако је окупација правдана проширењем Далматинског залеђа, веза БиХ и Далмације од стране окупационе власти била је спутавана, чак забрањивана. Мађарима није одговарало да се уједињују словенске земље, мада су то Хрвати тражили од Беча.

Од скуних кредита, које треба да плате грађани БиХ, граде се путеви и ускотрачне пруге за потребе и интересе Беча и Будимпеште. АУ управа није просветитељска већ колонијална. Посебна одлика АУ власти је градња хотела по свим већим местима по БиХ. Хотели се граде по европским стандардима и по Јовану Цвијићу они су само део пропагандног рата. Врхунски хотели у местима где народ нема шта да једе, су као кавези у Зоо врту. У Ливну породица Каић гради један такав хотел у новом центру града. Плате огромног државног апарата доводе до повећања обрта у привреди и покрећу економију у позитивном смеру. Ливно као погранични град увек је било центар кријумчарења и шверца. Ускочким путевима преко Динаре иду тада шверцерски каравани.

У пољопривреди је стање остало скор непромењено. Аграрна реформа није проведена. Калај непровођењем реформе свесно гура у сукобе Србе и мухамеданце. Укинута је само право ага и бегова да селе своје кметове, како им се свиђа, па су ови могли да граде стамбене објекте од камена. Уведена је обавеза да се државни порез „десетина“ не даје натури, већ у новцу по прорачуну. Прорачун врше АУ службеници, полуписмени странци који су лично заинтересовани да цене буду што више, јер они добијају проценат од наплаћеног. Прилагођавајући се на овакве методе, аге и бегови захтевају да се и њима по истим ценама исплаћује трећина. Ове мере, ма колико биле неугодне по пољопривредно становништво, увеле су га у привредни систем и дале му могућности неслућеног развоја. Плуг је заменио ралицу, постижу се високи приноси код узгоја кромпира, а делимично и кукуруза. У сточарству уз овце, козе и говеда слободно се гаје и свиње. Земаљска пољопривредна служба оснива се 1886. године са циљем унапређења пољопривреде. У саставу ове институције делује и сирара под чијим окриљем настаје Ливањски сир.

Пораст трговине доводи до сеобе у градове у којима сада и хришћански трговци могу живети безбедно са породицом. То под турском управом само десетак година раније није било могуће. Отац чувеног ливњака Јована Сундечића био је трговац који је живео у граду Ливну, али му је породица била на селу Голињеву, јер у граду није било безбедно.

Привреда у овом периоду напредује. Трговина се увећава. Све више се деце рађа и школује. То ће бити генерације које ће изнети велики рат и уједињење.

По Србе ситуација се погоршава од 1903. године, када долази до промене власти у Србији. Срби су тада непријатељ број 1 у АУ. На њих се хушкају и колонисти и локални католици. Градоначелник Ливна бег Фирдус, због добрих односа са Србима трпи тортуру нове власти. Срби у знак протеста против АУ власти славе јавно рођендан султана заједно са

муслиманима. Надбискуп благосиља идеју да трећину Срба треба покатоличити, трећину протерати, а остало побити. Ау негује сваку клицу раздора. Анексиона криза усијава ситуацију, доводи до поклапања мухамеданских и српских жеља, али мухамеданцима пада морал кад мајка Турска прода БиХ за 52 мил.куна Бечу.

Напоредо са усељавањем католика долази до исељења, због регрутације, око 150.000 мухамеданаца у Турску. Срби се, у мањем броју селе углавном у Србију, прекоокеанске земље и на школовање по Европи. Нове генерације школоване Српске омладине улази у политику, тражећи реформе привреде и решење националног питања. Хапшења, прогони и тортура доводе до формирања више тајних удружења која се боре за јединство Српског и свих словенских народа, без туђинске власти. Формира се “Млада Босна“, удружење омладине свих вера. Њен припадник Гаврило Принцип, родом из ливањског среза, извршиће атентат на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 28.06.1914. што ће Ау омогућити да објави рат Србији и отера у затворе и логоре скоро сву напредну интелигенцију БиХ. Оно што није заточено или држано као талац је регрутовано за војску и послано да погине у рату за интересе окупаторске државе. Од олоша католичке и мухамеданске вере, Ау формир добровољачке одреде шуцкора, локане милиције, који служе само за терорисање и пљачку српског становништва. То је онај исти олош који је на вест о атентату почео да уништава, пљачка и пали све што је српско. Опет оживљавају стари путеви ускока, овај пут од зеленог кадра, војних дезертера који одбијају да гину за окупатора. Пред крај рата то ће бити читаве чете.

Власти забрањују српска удружења, чак и хуманитарна, забрањују се српска знамења и наравно ћирилица. Крајњи циљ Ау је да забрани Српско име и државу, да не ремети склад цивилизоване Европе.

Литература:

- Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Друго допуњено издање, Београд 2008.
- Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987.
- Мала енциклопедија просвета, Београд 1978.
- Преглед историје југословенских народа, Београд 1963.
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Друго допуњено издање, Зрењанин 2006.
- Евлиа Челебија, *Путотис*, превод, увод и коментар Хазима Шабановића, Сарајево 1967.
- Боривоје Милојевић, *Купрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, Београд 1923.

Преузети и кориштени подаци са следећих сајтова: www.preklo.rs; www.rastko.rs; www.livno.video.com; www.vikipedija.org; www.livno-online.com; www.lijevno.com; www.relax-livno.com; www.livno.ba; www.omlivanjska.com

Суботица 2013.